

مقایسه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای عصر صفوی با رویکرد کالبدی

علیرضا مشبکی اصفهانی^۱

۱- مربی و عضو هیئت علمی گروه معماری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
alirezamoshabaki@yahoo.com

چکیده

نیاز به وجود یک سرپناه باعث شده است انسان‌ها همواره حتی در طول سفر از آن غافل نباشند. امروزه با ورود صنعت به کشور و بهره‌گیری از وسایط نقلیه موتوری، کاروانسراها رونق اولیه خود را از دست داده و در اثر متروک ماندن رو به ویرانی نهاده‌اند و تعدادی دیگر تغییر کاربری داده و به پاساژ، پارکینگ، انبار و... تبدیل شده‌اند. این در حالی است که در گذشته به‌ویژه عصر صفویه که مقارن با عصر طلایی و شکوفایی احداث کاروانسراهای ایران است، کاروانسراها مسکن و مأوای امنی برای مسافران و بازرگانان بوده‌اند. بررسی کاروانسراها در عصر صفوی از آن جهت دارای اهمیت است که این دوران حاوی ویژگی‌های منحصر به فردی است که از بارزترین آن‌ها فعالیت فراوان عمرانی در زمینه راه‌ها و به‌ویژه ساخت این بناهاست. پژوهش حاضر با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و بازدیدهای میدانی می‌باشد. با استفاده از روش قیاسی به بررسی گونه‌شناسی کاروانسراها و مبنای ساختار فضایی آن‌ها، در پاسخ‌دهی به نیازهای فردی و اجتماعی و ویژگی‌های کالبدی آن پرداخته شده است. نمونه‌های موردی شامل هشت عدد از کاروانسراهای دوره صفویه بوده که با روش تصادفی انتخاب شده‌اند. در نهایت می‌توان در دستیابی به الگوهای فضایی و کالبدی در جهت توسعه و باز زنده سازی کاروانسراهای در حال تخریب کمک نمود و در جهت باز زنده سازی و احیاء مجدد این کاروانسراها اقدامات مؤثری صورت داد.

واژگان کلیدی: کاروانسرا، کاروانسراهای صفوی، رویکرد کالبدی

۱- مقدمه

کاروانسراها محل گردهمایی مردم، محل برخورد اندیشه‌ها و تبادل نظر درباره مسایل اجتماعی و بیان خاطرات و رویدادها و آداب و رسوم و مسایل مذهبی اقوام مختلف بوده است. بی تردید این گفت و گو و مناظره تاثیر شگرفی در بیداری افکار عمومی و آگاهی مردم داشته است. همچنین کاروانسراهای ایران همانند هتل‌های امروزی در بسیاری از موارد، پذیرای جهانگردان و سیاحانی همانند تاورنیه بوده‌اند. در این سفرنامه‌ها بیشتر سیاحان بیگانه، ایجاد و توسعه کاروانسراها در شهرها و راه‌های کاروان رو به دوره صفویه به‌ویژه دوره شاه عباس دوم نسبت می‌دهند. کاروانسراهای کنونی ایران اغلب شاه عباسی خوانده می‌شود و معروف است وزیر او برای اینکه شماره ی آن‌ها مشخص باشد و شماره‌های درست مانند ده و صد و هزار آسان به زبان می‌آید دستور می‌دهد یکی کمتر از هزار یعنی نهصد و نود و نه رباط سازند تا در شمارش آن‌ها اندکی درنگ شود و آیندگان ارج این کار بزرگ را بدانند (پیرنیا: ۱۳۸۵). بررسی کاروانسراهای عصر صفوی از آن جهت اهمیت دارد که در اثر گسترش ارتباطات با کشورهای اروپایی و رونق تجارت و پیشرفت‌های اقتصادی، اهمیت زیادی به راه‌ها و تأسیسات مربوط به آنها داده می‌شد. کاروانسراها همواره محل تلاقی فرهنگ‌های مختلف بوده که این مبادلات فرهنگی بر ارزش‌های معماری آنان نیز می‌افزوده است. با گذشت زمان دسته‌ای از کاروانسراها متروک و ویران شده‌اند لذا با مرمت و باز زنده سازی و دادن کاربری نو به کاروانسراها می‌توان به پایداری فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی رسید.

هدف از این پژوهش در وهله اول شناخت ویژگی های ساختاری کاروانسراهای دوره صفوی بوده، ثانیاً نحوه کاربست مفاهیم و عناصر معماری در جهت اتخاذ تصمیمات لازم برای پاسخ به نیازهای عملکردی در معماری بومی می باشد. براین اساس با رویکردی قیاسی به بررسی نمونه های موردی همچون کاروانسراهای امین آباد، رباط سرپوش، ریوند، شیخ علی خان، سارو تقی، مادرشاه، مزینان و مهر در این دوره پرداخته شده است. پژوهش مذکور از نظر هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است و در تحلیل داده ها از روش قیاسی بهره گرفته است. شیوه ی نمونه گیری هدفمند و از نوع موردی میباشد و روش گردآوری داده با مطالعات کتابخانه ای و بازدید های میدانی همراه بوده است.

۲- پیشینه تحقیق

در کتابخانه موزه بریتانیا یک نسخه خطی وجود دارد که از کاروانسراهای دوره صفویه در اصفهان گفتگو می کند. این نسخه بصورت طوماری تحت شماره ۲۰۹۴ به خط شکسته نستعلیق به ثبت رسیده است. در این نسخه در حدود ۴۰ کاروانسرا نام برده شده که توسط شاه عباس بزرگ و جانشینان و بستگان او ساخته شده است. (محمد یوسف کیانی: ۱۳۷۱) ماکسیم سیرو از افراد صاحب نامی است که در دو کتاب خود به نام های "راه های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن ها (۱۳۵۷)" و "کاروانسراهای ایران وساختمان های کوچک میان راه ها (۱۳۶۲)" به طبقه بندی کاروانسراها از لحاظ اقلیم و نحوه مالکیت در دو شاخه برون شهری و شهری پرداخته است. سیمون آیوازیان نیز در مقاله خود (۱۳۷۹) به عنوان "رند شکل گیری کاروانسراهای برون شهری (تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر)" به تقسیم بندی کاروانسراها پرداخته است. همچنین در کتاب فهرست کاروانسراهای ایران از کیانی و کلایس، (۱۳۶۸)، تقسیم بندی بر اساس اقلیم و بعد کالبدی معماری صورت گرفته است (جدول ۱).

جدول ۱- پیشینه تحقیق (منبع: نگارنده)

نویسنده	مقاله/کتاب	سال	هدف	روش	نتایج
ماکسیم سیرو	کتاب راه های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن	۱۳۵۷	شناسایی کاروانسراها جهت جلوگیری از فراموشی و نابودی آن ها. (هدف عملی)	روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی (تهیه رولوه در محل) و از نظر ماهیت روش تحقیقی تاریخی بوده است.	توصیف راه های اصفهان معرفی و توضیح رباط ها و قلعه ها توضیح راجع به تاریخ کاروانسراها و کاروانسراهای اصفهان و توضیح تزیینات نماها در بناهای گوناگون
آوشه پیربادیان	کتاب کاروانسرا های ایران	۱۳۹۱	مرمت و احیا کاروانسراها و تبدیل آن ها به مکان هایی چون موزه مهمانسرا و... سبب آشنایی مردم با معماری سنتی ایران و جلب گردشگر و اشتغال زایی. (هدف کاربردی)	نحوه گردآوری اطلاعات به صورت میدانی (تهیه رولوه در محل) و از نظر ماهیت روش تحقیقی تاریخی بوده است.	عکاسی از بخش مهمی از کاروانسراهایی که پابرجا هستند و تحلیل و تحقیق این نمونه های موردی
ماکسیم سیرو	کتاب کاروانسرا های ایران و ساختمان های کوچک بین راه	۱۹۴۷	شناخت رفت و آمدهای کاروانی و تاریخ آن و آشنایی با بناهایی که بر اثر رفت و آمد به وجود آمده اند. (هدف کاربردی)	از نظر ماهیت روش تحقیقی تاریخی بوده است.	معرفی کاروانسراها به خصوص برون شهری و بیان ویژگی های آنها و دسته بندی کاروانسراها از نظر اقلیمی.

نویسنده	مقاله/کتاب	سال	هدف	روش	نتایج
۴	مقاله روند شکل گیری کاروانسراهای برون شهری (تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر)	۱۳۷۹	ایجاد یک کار تحقیقاتی به منظور آسان کردن کار محققان و جلوگیری از اتلاف وقت و دوباره کاری. (هدف کاربردی و توسعه ای)	از نظر ماهیت روش تحقیقی تاریخی بوده است.	با فرمولی ساده کاروانسراها را به گونه های کلاسیک یا موارد ناقص و یا استثنایی تقسیم بندی کرده
۵	مقاله مطالعه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار	۱۳۹۲	پاسخ به این پرسش که چه تغییراتی در کاروانسراهای صفوی بازار اصفهان رخ داده است. (هدف عملی)	نحوه گردآوری اطلاعات مطالعات کتابخانه ای و میدانی بوده و روش قیاسی تاریخی بوده است.	بررسی نمونه های مورد کاروانسراهای صفوی یعنی کاروانسراهای شاه ساروتقی و مادر شاه و تقسیم بندی کاروانسراها به سه بخش آغازین میانی و پایانی

۳- ادبیات پژوهش

۳-۱- معنای لغوی کاروانسرا

واژه کاروانسرا مرکب از دو واژه ی فارسی "کاروان" و "سرا" است. کاروان یا کاربان (کار+بان، وان) واژه ای پهلوی ساسانی است که در کتیبه نرسی در پایکولی به کار رفته، و با اینکه در اصل بار لشگری و جنگی داشته است (کارزار=جنگ گاه)، اما در فرهنگ معین به معنای "گروهی مسافر و زایر و سوداگر که باهم مسافرت می کنند و دارای زاد و توشه وستورا نباشند" آمده است و (سرا) و (سرای) نیز در زبان پارسی باستان به معنای خانه و منزلگاه به کار رفته است و بدین سان (کاروانسرا) یعنی (سرا یا خانه کاروان که افراد آن بطور موقت در آنجا سکونت می کنند) معین، ۱۳۸۸).

به بیان دیگر محلی که کاروان در آن منزل کند، سرای کاروان، کاروانگاه، خانه گفته می شود که محوطه ای شامل حجرات متعدد است و بازرگانان در آن ها به کار تجارت پردازند و در انبارهای آن کالاهای خود را جا دهند. افراد کاروان یا قافله راه، کاروانی می گویند، که جمع آن کاروانیان است. در هر کاروانی مودت و دوستی میان کاروان امری مهم و لازم است. کاروانسرا یا خانه کاروان در پاره ای از متون فارسی بصورت (کاروانگاه)، (کاروانگه) و (کاروانخانه) نیز به کار رفته است (هادی زاده کاخکی، ۱۳۸۹: ۶۰). پیرنیا در تعریف از کاروانسرا می نویسد "به رباط های بزرگ و جامع کاروانسرا می گویند چه در شهر و چه بیرون از آن باشد" (پیرنیا، ۱۳۸۵: ۲۳۲). دیالافو نیز در سفرنامه ی خود به تعریف کاروانسرا پرداخته:

"کاروانسرا عبارت است از حیاط وسیع که دیوار گلی آن را احاطه کرده و در اطراف آن یک سلسله اتاق هایی وجود دارد که همه با خشت و گل ساخته شده اند. هریک از این اتاق ها مخصوص یک نفر مسافر است که به محض ورود بار و لوازم سفر خود را در آن جای می دهد" (پیرنیا، ۱۳۷۱: ۳۵).

۳-۲- پیشینه و سیر تاریخی کاروانسرا

از دوره پادشاهی هخامنشی و اشکانی کاروانسرای شناخته شده ای در ایران باقی نمانده است، ولی از زمان ساسانیان تعداد معدودی کاروانسرا باقی مانده که الگوی کاروانسراهای ایران میتوان از کاروانسرای "دیرگچین" در جاده ی تهران_قم نام برد. کاروانسرائی با پلان منظم چهار ایوانی و مربعی و حدود صد متر در صد متر، پایه ها و بخشی از دیوارهای این کاروانسرا با سنگ آهک ساخته شده، هنوز باقی است (ملایی، ۱۳۸۹). به نقل از "ریاضی" در مجله اثر کاروانسراهای کنونی ایران اغلب شاه عباسی خوانده میشود و تقریباً صرفاً امر برای کاروانسرا علم شده اند. درباره کاروانسراهای شاه عباسی معروف است که وزیر او برای اینکه شماره آنها مشخص باشد و شماره های درست مانند ده و صد و هزار آسان به زبان می آید دستور می دهد یکی کمتر از هزار یعنی نهصد و نود و نه رباط سازند تا شمارش آنها اندکی درنگ شود و آیندگان ارج این کار بزرگ را بدانند (ملایی، ۱۳۸۹).

۳-۳- کارکردهای چندگانه کاروانسراها

کاروانسراها نشانه ای از ذات پاک انسان ها هستند و جدای از نژاد، قوم و ملیت، دین و مذهب هرکس که به آنجا پا می گذاشته صرفاً یک مسافر محسوب می شده است (عبدالله زاده ثانی، ۱۳۹۰). کاروانسراها به این علت که مردمانی از سرزمین های مختلف را برای مدت کوتاهی در خود جمع می کرد، محل تقابل و تعامل اندیشه ها و تبادل آداب و رسوم اقوام و ملل مختلف بودند و تاثیری شگرف بر زندگی مردم داشتند. کاروانسرا از یک نظام خاصی در ادوار گذشته برخوردار بوده است، به عنوان نمونه کاروانی که ابتدا وارد این مکان می شده در اولین گوشه ی کاروانسرا مستقر می شده تا فردا صبح که قصد حرکت می کرد، نخستین کاروان باشد (عبدالله زاده ثانی، ۱۳۹۰). باتوجه به این مسائل کاروانسراها در ایران از جنبه های مختلف قابل بررسی و مطالعه می باشند:

الف) معماری: از لحاظ گونه شناسی و عناصر کالبدی، شناخت مصالح، طرح و نقشه و ساخت بنا.

از ویژگی های مهم معماری کاروانسراها می توان اشاره کرد "که پلان کاروانسراها معمولاً مربع یا مستطیل شکل، با یک ورودی برجسته عظیم و بلند، معمولاً ساده و بدون نقش، با دیوارهایی که گاهی اوقات بادگیرهایی در انتهای آن تعبیه شده است. یک دالان با طاق قوسی که مابین ورودی و حیاط داخلی قرار گرفته است. فضای کافی را برای جا دادن حیوانات بارکش فراهم می ساخته است. بر روی سکوی برآمده ای که در پیرامون این حیاط قرار گرفته است، طاقگان هایی واقع شده اند که نمای داخلی را مفصل بندی کرده اند. در پشت آنها حجره های کوچکی برای منزل دادن مسافران تعبیه شده است. در کاروانسراهای دو طبقه از حجره های پایینی برای انبار کردن کالاها و از حجره های بالایی برای منزل دادن مسافران استفاده می شد." (عبدالله زاده ثانی، ۱۳۹۰)

ب) اقتصادی: نقش کاروانسراها در مبادلات تجاری، پخش و فروش تولیدات و توزیع درآمدها در مناطق گوناگون.

پ) اجتماعی: مرکزی برای آمد و شد اقوام و گروه ها، گسترش نشست های اجتماعی، ایجاد زمینه های تعامل و گفت و گو. حیات به معنای واقعی در کاروانسراها وجود داشته است. درون کاروانسراها هیاهویی حاکم بوده و حیات به معنای کامل درون کاروانسرا جریان داشته است و درون کاروانسراها عموماً کلانتری، زایشگاه های ویژه، مغازه و غیره وجود داشته است. (عبدالله زاده ثانی، ۱۳۹۰).

ت) فرهنگی: محل تعامل و تبادل فرهنگ ها، گسترش آداب، رسوم، سنت ها و عقاید.

ث) سیاسی: محل استقرار امیران و حاکمان طی سفر، اهمیت سوق الجیشی و نظامی بویژه رباط های مرزی، محل انتشار و تبادل اخبار سیاسی و اقتصادی شهرها و سرزمین های گوناگون.

۳-۴- دسته بندی کاروانسراها

کارکردی: کاروانسراها از دید کارکردی به دو گونه شهری و برون شهری تقسیم می شوند. کاروانسراهای برون شهری: برای اسکان مسافر و استراحت کاروانیان کاروانسراهای شهری: بیشتر به سرا مشهور هستند، در کنار بازارها قرار دارند و برای امور بازرگانی، بارانداز و توزیع بار استفاده می شده اند. (سپرو، ۱۳۵۷) و (سپرو، ۱۹۴۷).

اقلیم: ویژگی های بارز کاروانسراها باتوجه به اقلیم شان بوده است. (عبدالله زاده ثانی، ۱۳۹۰) از نظر اقلیمی و منطقه ی جغرافیایی می توان کاروانسراها را به سه گروه تقسیم کرد که از نظر معماری با داشتن شباهت زیاد با یکدیگر، هریک ویژگی های خاص خود را دارند:

الف) کاروانسراهای کاملاً پوشیده مناطق کوهستانی: این نوع کاروانسراها از توقفگاه های کوچک کنار راه ها تا ساختمان های سلطنتی زمان شاه عباس اول را شامل می شوند. نمونه ساده آنها از اتاق های گنبددار مرکزی یا یک ردیف گنبددار و تعدادی اصطبل که در همان ردیف قرار دارند تشکیل شده اند. بیشتر کاروانسراهای کوهستانی دارای اجاق های متعدد یا بخاری دیواری در داخل بنا هستند. اینگونه کاروانسراها برای جلوگیری از بادهای مزاحم و برف های زمستانی و تگرگ های بهاری و پاییزی از هر طرف بسته و پوشیده اند.

ب) کاروانسراهای کرانه خلیج فارس: این کاروانسراها عموماً فاقد حیاط مرکزی بوده و بنایی چهارپهلوی با اتاق میانی صلیبی شکل با اتاق های کناری هستند. یک سکوی سنگی دور ساختمان ساخته شده و همه ی اتاق ها به بیرون بنا راه دارند. چنین کاروانسراهایی در دوره ی صفویه و بویژه پس از گسترش بندرعباس (۱۲۰۹ ق) ساخته شده است. از آنجا که این کاروانسراها

در دوره ی آرامش سیاسی ساخته شدند، هیچ کدام جنبه دفاعی نداشته و دروازه های ورودی کاروانسراها به هر سمتی که لازم بود گشوده می شده تا بادهای خنک ساحلی را به ساختمان برساند.

ج) کاروانسراهای حیاط دار مناطق مرکزی ایران: مهمترین و زیباترین کاروانسراها در این منطقه قرار دارند

که از نظر کالبدی- معماری عبارتند از:

- کاروانسراهای مدور: تعداد کمی از کاروانسراهای ایران با نقشه مدور بنیاد گردیده است. این نوع کاروانسراها بسیار جالب توجه و از نظر معماری حائز اهمیت فراوان است. گرچه در حال حاضر فقط دو نمونه از این کاروانسراها شناخته شده، ولی همین دو نمونه نشان دهنده ی سلیقه، ذوق، ابتکار و بالاخره هنرنمایی فوق العاده معماران دوره ی صفویه است. کاروانسرا زیره (بین کاشان و نطنز) یکی از این نمونه هاست. (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۱۳)
- کاروانسراهای چندضلعی حیاط دار: این گروه از کاروانسراها به شکل چندضلعی (اغلب هشت ضلعی) و مانند کاروانسراهای مدور بسیار زیبا بنا شده اند و زمان ساخت آن ها دوره ای است که در معماری کاروانسراها پیشرفت قابل توجهی بوجود آمده است. از نظر تعداد، کاروانسراهای چندضلعی نیز همانند کاروانسراهای مدور اندک و فقط نمونه های کمی از آنها در سراسر ایران باقی مانده است.
- به احتمال زیاد این نوع کاروانسراها بیشتر جنبه دفاعی و نظامی داشته اند. نکته جالب توجه در معماری کاروانسراهای مدور و چندضلعی این است که گرچه داخل بنا بصورت چندضلعی است ولی معمار با الهام از شیوه ی معماری ایران، حیاط چندضلعی داخل آن را نیز به صورت چهار ایوانی ساخته است (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۱۳).
- کاروانسراهای دوايوانی: همانند مدارس و مساجد و سایر بناهای مذهبی ایران به شکل دو ایوانی و به فرم مربع یا مستطیل ساخته شده اند (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۱۴).
- کاروانسراها یا تالار ستوندار: تعدادی از کاروانسراهای ایران با تالار ستوندار بنا گردیده اند و از تالارها عموماً به عنوان اصطیل استفاده شده است (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۱۴).

۳-۵- کالبدشناسی کاروانسراها

شیوه ساختمان و معماری کاروانسراها، از روزگاران کهن تا به امروز دگرگونی بسیاری نیافته و معمولاً سبک بنای آنها همان ایجاد باره بندها و اطاقهایی است که پیرامون حیاط محصور ساخته می شده است، ولی در طرح و خصوصیات هر کدام ویژگی هایی به چشم می خورد، چنانچه انواع ساباط ساده تا کاروانسراهای با طرح های جالب معماری در سراسر ایران پراکنده است. از بررسی کاروانسراهای سراسر ایران چنین بر می آید که اساس معماری کاروانسراهای ایران، مانند سایر بناها، تابع شیوه، سنت و سبک رایج زمان بوده است. با این ترتیب می توان پنداشت که کاروانسراهای پیش از اسلام نیز تابع شیوه معماری زمان بوده است. ذکر این نکته ضروری است که شیوه معماری، محل و منطقه، مصالح ساختمانی و موقعیت جغرافیائی نقش موثری در ایجاد اینگونه بناها داشته است. با وجودی که حیاط مرکزی شکل غالب کاروانسراهای ایران است، ولی در مورد این نوع ابنیه نیز توجه به اقلیم هر منطقه از ایران، گوناگونی های اندکی را از لحاظ فرم و نوع مصالح ایجاد کرده است. معمولاً ورودی این بناها برجسته، با دیوارهایی که گاهی اوقات بادگیرهایی در انتهای آن تعبیه شده کاروانسرا بیش از انواع دیگر بناهای اسلامی تابع قاعده است. معمولاً نقشه آن مربع یا مستطیل است. دارای یک سردر بزرگ پیش آمده با ارتفاعی چشم گیر است. برج های دیده بانی، گوشه ها و وسط اضلاع آن را مشخص می کنند (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲).

کریاس یا هشتی تاق پوش بین ورودی و حیاط داخلی آن قرار دارد و وسعتش به حدی است که نزدیک چهارصد حیوان بارکش را در خود جای می دهد. روی سکوهایی بالا آمده که در دور تا دور حیاط کاروانسرا می گردد، تاق نماهایی قرار دارد که نمای داخلی حیاط را تقسیم می کند. در پشت این تاق نماها حجره های کوچکی برای اقامت مسافران ساخته شده است. در کاروانسراهای دو طبقه، حجره های تحتانی به انبار کالا اختصاص دارند و حجره های طبقه فوقانی برای سکونت مسافران مورد استفاده قرار می گیرد. حیوانات را یا در طویله ها جای می دهند که در گوشه های حیاط هستند (هیلن برند، ۱۳۸۰).

رابطه‌ی فضای پر و خالی در کاروانسرا و علت شکل‌گیری فضای خالی: یکی از علل حضور فضای خالی در معماری بومی مناطق کویری این است که با در میان گرفتن فضای خالی توسط فضای پر، و حضور آب در این فضا، یک خرد اقلیم ایجاد می‌شود که کاملاً متضاد با اقلیم گرم و خشک بیرون از آن است. فضای پر علاوه بر اینکه اجازه‌ی ورود بادهای نامطلوب و گرم را به داخل نمی‌دهد، اجازه خروج هوای مرطوب خنکی که در داخل، ایجاد شده را نیز نمی‌دهد. دلیل معنایی این رابطه‌ی معماری را می‌توان اینگونه بیان کرد که معماری ایرانی، معماری درون‌گراست و هر آنچه که زیباست و صاحب ارزش والاست را به راحتی به نمایش نمی‌گذارد و برای حصول به آن، آدمی را با سلسله مراتبی واردش می‌کند و تا ذهن را منزل به منزل برای آنچه که ارزشمند است و دارای معنایی بالاست آماده می‌کند. از آنجای که کاروانسراهای ایران از این قاعده مستثنی نیستند حایز چنین شرایطی هستند (حاجی قاسمی، ۱۳۹۴).

موقعیت حیاط و باغ در رابطه با بنای کاروانسرا: در بسیاری از کاروانسراهای مناطق مرکزی ایران که به صورت حیاط مرکزی ساخته می‌شدند، هم حیاطی در میان کاروانسرا وجود داشت و هم باغی در مجاورت آن در این حالت باغ هم به عنوان ظرف بنای کاروانسرا را در بر گرفته است و از طرفی حیاط مرکز کاروانسرا، نقش مظروف را ایفا می‌کند. به عبارتی باغ هم نقش ظرف و هم نقش مظروف را توأم دارد (نایی، ۱۳۸۱).

موقعیت کالبدی حیاط در حیاط کاروانسراها: کاروانسراهایی که به صورت حیاط مرکزی ساخته شده اند یا به تنهایی حیاطی را در میان خود دارند و یا علاوه بر حیاط مرکزی در میانه کاروانسرا باغی نیز در بیرون و در همجواری کاروانسرا وجود دارد نوع اول با نام "حیاط کاروانسرا" نامیده می‌شود و ویژگی‌های کالبدی حیاط مرکزی درون کاروانسرا در قالب باغچه بندی و فرم چلیپایی، حوض و ایوان و محور اصلی مورد بررسی قرار می‌گیرد (قربان زاده، ۱۳۹۵).

محور اصلی: با وجود اینکه در کل پلان حیاط در کاروانسرا به صورت متقارن با دو محور تقارن است اما به طور کل با توجه به تاکیدات بیشتری که در یک محور صورت گرفته است. می‌توان وجود یک محور قوی تر را در آن مشاهده کرد و در واقع این محور توسط عواملی از جمله ارتفاع یافتن ایوان ها در این راستا و همچنین طراحی خاص سردر که به نحوی شاخص در بنا خود نمایی می‌کند، تاکید می‌شود (قربان زاده، ۱۳۹۵).

۵-۳- کاروانسراهای صفوی

در زمان صفویه به موازات تعمیر و تأسیس راه‌ها و تقویت دستگاه راهداری کشور به امر ساخت و ساز بناهای کاروانی نیز اهتمام فراوان ورزیده شد. در واقع، از زمان شاه عباس به بعد کاروانسراهای مخروطی سراسر کشور مورد تعمیر اساسی قرار گرفت و بازسازی شد. در عین حال، تعداد بی‌شماری کاروانسرای جدید و آب‌انبارهای بزرگ در مسیر جاده‌های کشور بنا شد. عصر صفوی را دوران طلایی ساخت کاروانسراهای بزرگ دانسته‌اند (کیانی و کلایس، همان: ۲۲). در این زمان ضمن ساخت کاروانسراهای فراوان، بر حجم و وسعت کاروانسراها نیز افزوده شد. "عباس اول به‌طور خستگی‌ناپذیری می‌ساخت که آن هم بخش اساسی دیگری از سیاست وی برای پیشبرد رونق بازرگانی امپراطوری صفویه بود و بستگانش، بازرگانان ثروتمند و حکام محلی نیز از این کار او پیروی می‌کردند (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۸۷)

افسانه‌ای وجود دارد که شاه عباس فرمان داد تا نهصد و نود و نه کاروانسرا بنا کنند و دست نگاه داشت، چون عدد هزار را لفظ خفیفی می‌دانست، بنابراین دستور داد که یکی کمتر از هزار بنا کنند تا در شمارش آن اندکی درنگ شود و آیندگان ارج این کار بزرگ او را بدانند (نوربخش، ۱۳۷۵: ۱۶۵) ماکسیم سیرو در تألیف خود معتقد است که این رقم بسیار پایین‌تر از تعداد واقعی کاروانسراهای ساخته شده در عصر صفوی است و نظر برخی محققان را نقل می‌کند که این رقم را تا سی هزار بالا می‌برند (سیرو، ۱۳۵۷: ۲۷). مصالح به کار رفته در ساختمان کاروانسراها عمدتاً شامل آجر، آهک، خشت و گچ می‌باشد. از سنگ احتمالاً به عنوان کتیبه در بالای دروازه ورودی استفاده می‌شده است. سقف‌ها گنبدی و آجری هستند. اتاق‌ها و حجرات درب و پنجره ندارند و شاید تنها دروازه ورودی دارای درب چوبی بوده است که از آن هم هیچ اثری در دست نیست، به‌طور کلی عناصری که یک کاروانسرا را شکل می‌دهند به دو دسته تقسیم می‌شوند:

- اتاق‌ها، ایوان‌ها و به طور کلی اجزایی که کاملاً بدون تغییر تکرار می‌شوند.
- عناصری که ماهیت ثابت ندارند و اشکال مختلف می‌پذیرند. (رفیع، لرافشان: ۱۳۸۴: ۴۷)

علی اکبر صارمی می گوید: "گوشه‌ها به خاطر وجود امکانات بیشتر حساس‌ترین مکان بناهای چهار ضلعی و چهار ایوانی هستند و قابلیت آن را دارند که انواع شکل‌ها و کارکردهای مختلف را پذیرا باشند. بنابراین مکان‌هایی نظیر نمازخانه و مسجد، شبستان خصوصی، انبار و غیره که عملکرد و فرم کمتر از پیش تعیین‌شده‌ای دارند در گوشه‌ها قرار دارند (صارمی، ۱۳۷۴).

۴- مطالعات موردی

کاروانسرای امین آباد: در بین جاده اصفهان- شیراز بنا شد. دارای هشت برج دایره ای شکل در اطراف اضلاع هشتگانه است (کیانی: ۱۳۶۲) (اشکال ۱ و ۲).

شکل ۱- پلان و تصاویر کاروانسرای امین آباد
(منبع: سازمان میراث فرهنگی)

شکل ۲- تصویر هوایی کاروانسرای امین آباد

کاروانسرای رباط سرپوش: در قسمت جنوبی روستای رباط سرپوش در حاشیه جاده سبزوار به مشهد است. تهرانگ کاروانسرا یک ایوانی است. نکته قابل توجه در این کاروانسرا با توجه به کویری بودن سبزوار مسقف بودن آن است. بنابه شواهد موجود این کاروانسرا شباهت زیادی به چاپارخانه یا اصطبل و خرگاه زمستانی دارد. (شهرستانی: ۱۳۹۱) (اشکال ۳ و ۴).

شکل ۳- تصویر هوایی کاروانسرای رباط سرپوش

شکل ۴- پلان، برش و نمای رباط سرپوش
(منبع: سازمان میراث فرهنگی کشور)

کاروانسرای ریوند: کاروانسرای ریوند (به معنی ستیخ-قله-ریباس یا ریواس) در روستای ریوند مشهد قرار دارد و از جمله کاروانسراهای بین راهی که در دوران صفویه در حاشیه جاده ابریشم ساخته شده است. این کاروانسرا در نزدیکی آتشکده مقدس زرتشتیان به نام آذر برین مهر جای گرفته است. دارای تهرنگ چهارپهلوی و دو اشکوب است. شیوه آجرچینی بی همتای این کاروانسرا ارزش ویژه‌ای به آن بخشیده است (شهرستانی: ۱۳۹۱) (اشکال ۵ و ۶).

شکل ۶: تصویر هوایی کاروانسرای ریوند،
(منبع: سایت گوگل ارث ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

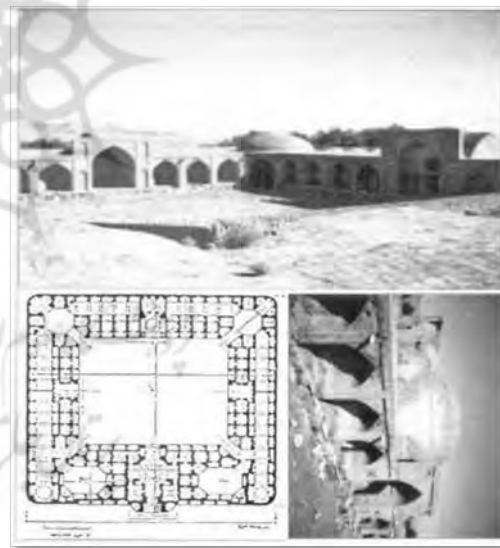

شکل ۵: پلان و تصاویر کاروانسرای ریوند
(منبع: سازمان میراث فرهنگی کشور ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

کاروانسرای شیخ علی خان: این کاروانسرا داخل روستای چاله سیاه (جهادآباد) اصفهان قرار دارد. (فرهنگ آبادی های کشور: ۱۳۶۷: ۸۱) طبق گفته مورخان از این کاروانسرا به عنوان محلی برای پذیرایی و اقامت مهمانان خارجی استفاده می‌شده است (کیانی، ۱۳۷۴: ۱۳۱) (اشکال ۷ و ۸).

شکل ۸- تصویر هوایی کاروانسرای شیخ علی خان،
(منبع: سایت گوگل ارث ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

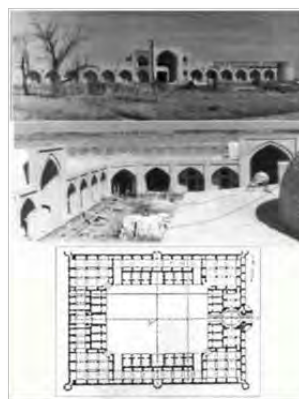

شکل ۷- پلان و تصاویر کاروانسرای شیخ علی خان
(منبع: سازمان میراث فرهنگی کشور ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

کاروانسرای مادرشاه: کاروانسرای مادرشاه در ۴۱ کیلومتری شمال اصفهان قرار دارد. احتمالاً در زمان شاه عباس دوم صفوی ساخته شده است (کیانی و کلایس: ۱۳۶۲: ۱۶۱). به صورت چهار ایوانی و دو اشکوب است و در حدود ۱۴۰ اتاق دارد. تهرنگ کاروانسرا مستطیلی است و اکنون به عنوان مهمانسرای عباسی نام‌گذاری شده است (اشکال ۹ و ۱۰).

شکل ۱۰: تصویر هوایی کاروانسرای مادرشاه،
منبع: سایت گوگل ارث ۲۰۱۷، ۱۱، ۱۵

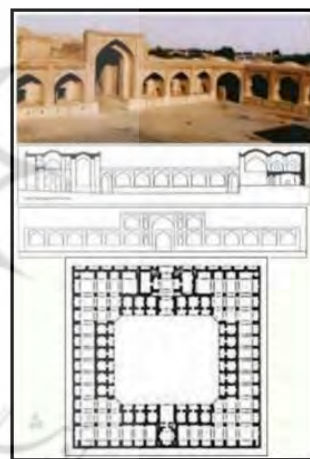

شکل ۹: پلان و تصاویر
منبع: سازمان میراث فرهنگی کشور ۲۰۱۷، ۱۱، ۱۵

کاروانسرای مزینان: در روستای معروف و کهن مزینان مشهد است. قدمت بنا بر کتیبه سردر ورودی ۱۰۶۴ ه.ق می‌رسد که توسط "حاجی معین الدین محمد اصفهانی" برای استراحت زائران و مسافران ساخته شده است. از گونه کاروانسراهای دو ایوانی است و در پشت حجره های ضلع های شرقی-غربی و جنوبی سالن‌های درازی به عنوان اصطبل ساخته شده است (شهرستانی: ۱۳۹۱) (اشکال ۱۱، ۱۲ و ۱۳).

اشکال ۱۲ و ۱۳: تصاویر هوایی کاروانسرای
(منبع: سایت گوگل ارث ۲۰۱۷، ۱۱، ۱۵)

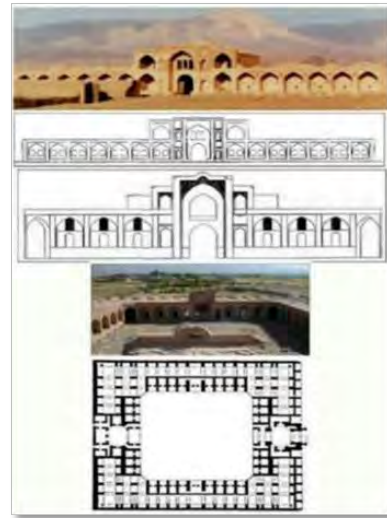

شکل ۱۱: پلان، نما و برش مزینان
(منبع: سازمان میراث فرهنگی کشور ۲۰۱۷، ۱۱، ۱۵)

کاروانسرای مهر: کاروانسرای مهر در سبزوار در گذشته‌های دور، در حدود ۴۵۰ مسافر را در خود جای می‌داده است. این کاروانسرا دارای تزیینات آجری با آجرهای نیم دایره است. ساختمانی این کاروانسرا ملات گل و گچ است. دارای تهرانگ مستطیل شکل است و به دلیل قرار گرفتن در اقلیم گرم و خشک درونگرا است. این درونگرایی سبب ایمنی و حفاظت کاروانسرا در برابر راهزنان نیز شده است (شهرستانی: ۱۳۹۱) (اشکال ۱۴ و ۱۵).

شکل ۱۵: تصویر هوایی کاروانسرای مهر
(منبع: سایت گوگل ارث ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

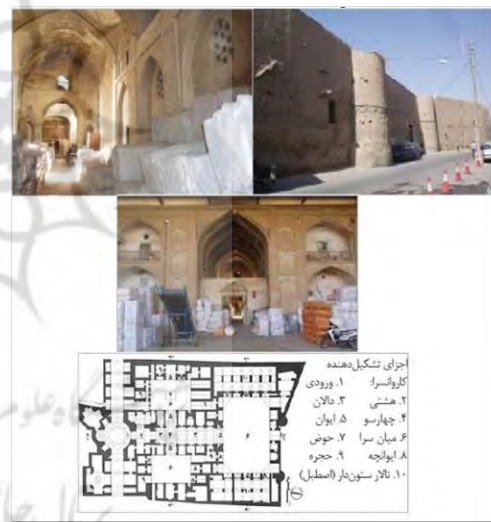

شکل ۱۴: پلان، برش ونمای کاروانسرای مهر
(منبع: سازمان میراث فرهنگی کشور ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

کاروانسرای ساروتقی: این کاروانسرا در بازار ساروتقی اصفهان واقع شده است. در سمت شمال چهارسوی ساروتقی، دروازه ورودی کاروانسرا و در جنوب آن، مسجد کوچک ساروتقی قرار گرفته است (پی بلیک: ۱۳۸۸: ۱۳۴)، (اشکال ۱۶ و ۱۷).

شکل ۱۵: تصویر هوایی کاروانسرای ساروتقی
(منبع: سایت گوگل ارث ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

شکل ۱۴: پلان، برش ونمای کاروانسرای ساروتقی
(منبع: سازمان میراث فرهنگی کشور ۱۱، ۱۵، ۲۰۱۷)

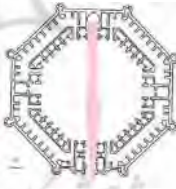

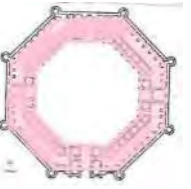
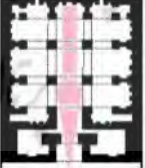

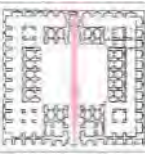
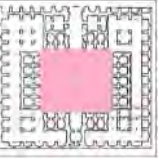
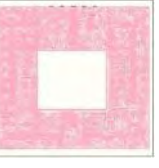
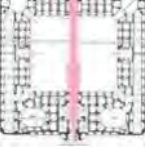

تحلیل کالبدی کاروانسراهای صفوی

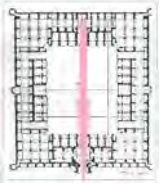
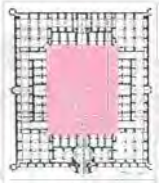

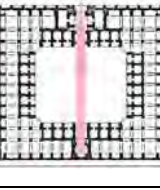
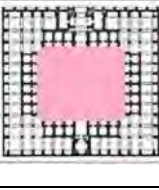

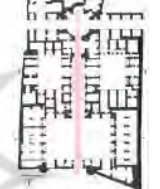
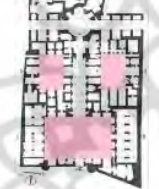

کاروانسراها به لحاظ تامین امنیت و رفاه حال کاروان ها با توجه به درجه امنیت راه ها در اقلیم ها و مناطق مختلف ایران دچار دگرگونی هایی در ساختار و فرم بنا هستند. با توجه به اطلاعات بدست آمده و براساس ویژگی های کالبدی که به قدرت و ثروت حکومت و نیز تکامل بنا در طول تاریخ و گستره محدوده تحت سلطه وابسته است، به تجزیه و تحلیل کاروانسراهای نمونه پرداخته شده است (جدول ۲ و ۳).

جدول ۲: مشخصات کالبدی کاروانسراهای صفوی (نمونه های موردی) (منبع: نگارنده)

نام کاروانسرا	دیرینگی	تهرنگ	مساحت (مترمربع)	حیاط مرکزی	تعداد ایوان ها	ملاحظات
امین آباد	صفوی	هشت ضلعی	-	هشت ضلعی	۴	هشت برج دایره ای شکل دارد
رباط سرپوش	صفوی	مستطیل	۶۴۱	ندارد	۱	مسقف است
ریوند	صفوی	چهارپهلوی	-	مستطیل	۴	آجرکاری بینظیر
شیخ علی خان	صفوی	مستطیل	۶۷۲۴	مستطیل با گوشه های پخ	۴	کاروانسرای زیارتی - دارای دو حیاط فرعی
مادرشاه	صفوی	مستطیل	۶۴۵۰	مستطیل با گوشه های پخ	۴	کاروانسرای سلطنتی و تشریفاتی
مزینان	صفوی	مستطیل	-	مستطیل با گوشه های پخ	۲	اصطبل در پشت حجره ها
مهر	صفوی	مستطیل	۶۴۸۰	مستطیل با گوشه های پخ	۲	دارای نمای متقارن
ساروتقی	صفوی	مستطیل	۳۴۵۰	مستطیل با گوشه های پخ	۴	مسجد نیز دارد.

جدول ۳: تحلیل کالبدی کاروانسراهای صفوی به صورت گرافیکی (منبع: نگارنده)

نام کاروانسرا	محور اصلی	فرم اصلی	فضای پر و خالی
امین آباد			
رباط سرپوش			
ریوند			
شیخ علی خان			

نام کاروانسرا	محور اصلی	فرم اصلی	فضای پر و خالی
مادرشاه			
مزینان			
مهر			
ساروتقی			

۵- نتیجه گیری

توجه به کاروانسراها به ویژه ارتباط خاص با شرایط سیاسی و اجتماعی در هر دوره بوده است. چنان که در هر زمان، حکومت‌های مقتدر و دولت‌های توانمند در کشور وجود داشته‌اند و به تبع آن، ارتباطات و تجارت نیز در سطح بالایی قرار گرفته است. در پژوهش حاضر به معرفی ویژگی‌های کالبدی و ساختاری کاروانسراهای عصر صفوی پرداخته ایم لذا این آثار فاخر تاریخی، اگر بطور مناسب مرمت و تغییر کاربری داده شوند، علاوه بر صنعت توسعه گردشگری میتوانند مکان‌های مناسبی برای استراحت مسافران باشند. با منسوخ شدن کاروانسراها و عدم تامین نیاز مخاطبان، مجموعه‌های بین راهی، کاربردی ترین گزینه جهت ارائه خدمات در محیط توریسم و سفرهای جاده است. تجمیع کاربری‌هایی همچون: فضاهای اقامتی، رستوران، جایگاه سوخت گیری، محل توقف، پارکینگ، کمپ و هتل، زمین‌های ورزشی و بازی، فضاهای تجاری و فروشگاه‌های، اداری و پارک‌ها و ... مجموعه‌ای کامل و جامع را جهت جذب گردشگران خارجی و داخلی فراهم می‌کند که گستره‌ی وسیعی از بعد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور را تحت تاثیر قرار می‌دهد.

منابع

۱. ایوازیان، سیمون (۱۳۷۹) روند شکل‌گیری کاروانسراهای برون‌شهری مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، ۱۳۷۴، تهران، سازمان میراث فرهنگ
۲. باستانی پاریزی (۱۳۷۵)، محمد ابراهیم، سیاست و اقتصاد در عصر صفوی، تهران، امیرکبیر.
۳. پوپ، آرتور (۱۳۷۱) معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران، انتشارات فرهنگیان.
۴. پی بلیک، استیون (۱۳۸۸). نصف جهان (معماری اجتماعی اصفهان صفوی)، ترجمه محمد احمدی نژاد، اصفهان، نشر خاک

۵. پیربادیان، انوشه، (۱۳۹۱)، کتاب کاروانسراهای ایران، تهران، نشر هفت رنگ.
۶. پیرنیا، محمد کریم و افسر، کرامت الله، بی تا، راه و رباط، تهران، انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
۷. تاورینه، ژان باتیست، بی تا، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری با تجدیدنظر کلی و تصحیح دکتر حمید شیرانی، اصفهان، انتشارات کتابخانه سینایی و کتابفروشی تأیید.
۸. حاجی قاسمی، ک، (۱۳۹۴)، گنجنامه (کاروانسراها، بناهای بازار)، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، انتشارات روزنه.
۹. حسینی، آرزو و پورنادری، حسین، (۱۳۹۳)، مطالعه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار اصفهان، دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر سال چهارم، شماره هشتم، پاییز و زمستان.
۱۰. رفیع فر، جلال، لرافشان، احسان (۱۳۸۴) بررسی انسان‌شناختی کاروانسراهای عصر صفوی، تهران: مجله‌نامه انسان‌شناسی، شماره ۴
۱۱. سیوری، راجر (۱۳۷۴) ایران عصر صفوی: ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، مرکز.
۱۲. سیرو، ماکسیم (۱۹۴۷) کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان‌راه‌ها، ترجمه عیسی بهنام، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
۱۳. سیرو، ماکسیم (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها، ترجمه مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
۱۴. شاردن، ژان (۱۳۴۹) دایره‌المعارف تمدن ایران: سیاحت‌نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی چاپ دوم تهران، انتشارات امیر کبیر.
۱۵. شهرستانیکی، سبحان، حامد شادی، (۱۳۹۱)، ویژگی‌های کاروانسراهای دوره صفوی، همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری (بوکان).
۱۶. صارمی، علی‌اکبر (۱۳۷۴) عناصر پایدار و متغیر در معماری، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم تهران، سازمان میراث فرهنگی.
۱۷. فلامکی، محمدمنصور (۱۳۶۵) باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، تهران، دانشگاه تهران.
۱۸. قربان زاده، مژگان، (۱۳۹۵)، حیاط کاروانسرا (کاروانسرا باغ‌ها)، نشریه اینترنتی معماری منظر.
۱۹. کلاکوهن، کلاید (۱۳۵۰) زمینه انسان‌شناسی و مردم‌شناسی، ترجمه و اقتباس ظفر دخت اردلان، تهران، نشر اندیشه.
۲۰. کیانی، محمدیوسف و ولفرام، کلایس (۱۳۶۸)، فهرست کاروانسراهای ایران، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۱. گروتز، یورگ (۱۳۷۵) زیباشناختی در معماری، ترجمه جهان‌شانه پاکزاد و عبدالرضا همایون، تهران، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۲۲. ملایی، معصومه (۱۳۸۹) بررسی انواع کاروانسراهای ایران، سازمان نظام مهندسی گیلان، فن و هنر، شماره ۵۰.
۲۳. ناییبی، ف، (۱۳۸۱)، حیات در حیاط، حیاط در خانه‌های سنتی ایران، نشر نزهت، تهران.
۲۴. نوربخش، مسعود، (۱۳۷۰) با کاروان تاریخ: مروری بر تاریخچه سفر و سیاحت در ایران از باستان تا امروز، تهران نشر ایرانشهر.
۲۵. هادی زاده کاخکی، سعید، (۱۳۸۹)، کاروانسرا در ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۲۶. هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷) معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

Comparative study of Architectural Space of Safavid Caravansaries with Physical Approach

Abstract

The need for a shelter has made people not always neglect that, even during the journey. Nowadays, with the arrival of industry in the country and the use of motor vehicles, caravansaries have lost their initial boom and remaining obsolete make them deserted, and some other have been changed their usage and have become passage, parking, warehouse etc. In the past, especially in the Safavi era, which coincided with the golden age and the flourishing of the construction of Iranian caravansaries, caravansaries have been a safe haven for travelers and merchants. The study of caravansaries in the Safavi era is important because it has unique features that the most obvious of them are plentiful reconstructive activity in the field of roads and especially construction of this building. The present study uses library studies and field visits. Using a deductive method, the typology of caravansaries and the basis of their spatial structure are examined in response to individual and social needs and physical characteristics. It is possible to achieve spatial and physical patterns for the development and revitalization of destructive caravansaries, and to revitalize and give new uses to them.

Keywords: Caravanserai, Safavid Caravansaries, physical approach

